

ЗА ЕДИН ГРАМАТИЧЕСКИ НАЧИН ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ИЗНЕНАДА В ХУДОЖЕСТВЕНИЯ ТЕКСТ¹

Доц. д-р Красимира Алексова

В настоящото съобщение ще обърнем внимание на един граматически начин за изразяване на изненада в художествения текст - т. нар. в граматическата литература “адмиратив” (с христоматиен пример “*Я, то валяло!*”). Учудването е емоционално-експресивна реакция на говорещия спрямо действия, състояния или констатирани факти. Говорещият спонтанно споделя със слушателя изненадата си, която е крайният продукт на едно разсъждение, заключение или извод. Тази експресивна оценка за действието е феномен на диалогичното взаимодействие, като обаче не трябва да изключваме и онези случаи в художествените произведения, в които авторът проследява вътрешния монолог на героя, размислите му по отношение на самия себе си или във връзка с други лица и събития.

Обект на изследване в настоящата работа са не само драмите, но и диалозите в недраматургичните произведения. Конкретният предмет на проучване в речта на героите са адмиративните употреби в рамките на различните глаголни времена, допълнителните експресивни нюанси, които съпътстват адмиративната семантика в изказването, както и положителната или негативна оценка, която придава говорещият на неочаквания си извод. Ще обърнем внимание и на лексикалните средства, функциониращи като показатели на адмиративната семантика.

Според нашето виждане адмиративът в българския език не би могъл да се квалифицира като отделна глаголна субкатегория. Той възниква като една от употребите на умозаключителния модус¹, при която говорещият изразява своето изненадващо заключение, обобщение, извод по отношение на изказвания факт. Учудването се поражда от опровергаването на предходните очаквания и представи на говорещия, напр. “*Гледай го, какъв бил!... А пък аз го знаех за порядъчен човек. Какъв прикрит лицемер...*” (Кр. Кюлявков), “*Чухме - погинал си, пък ти си бил жив, лели!*” (Ел. Пелин) (цит. по Дьомина 1959:325); “*Уж търгуват със сол, уж търгуват с газ, а ето каква била работата*”, “*Е, провървя ти, Мавроди. И тука не било леко, никак дори, а ти си мислеше, че цивилизацията.....*” (цит. по Шанова 1985:6). Адмиративните употреби в полето на различните глаголни времена са подчертано експресивни, тъй като говорещият изразява своята изненада, учудване, удивление от неочакваността на някакъв реално съществуващ факт (действие, състояние), достигнат чрез собствен извод или обобщение. Изненадващото заключение може да бъде формулирано по следния начин: “*Оказва се, че X (X - пропозиция) е вероятно, въпреки че аз мислех, че не е*”. Подобна е формулировката, която дава на адмиративната семантика И. Мелчук: “*аз очаквах това срещу аз не очаквах това*” (Мелчук 1998:197). Р. Ницолова разглежда адмиратива като противопоставяне между минало когнитивно състояние на незнание и сегашно когнитивно състояние на знание - “*аз вече зная, че p (с p се означава пропозиция - б. м. Кр. Ал.), но истинността на p е неочаквана за мене и ме учудва, т. е. преценката се съпровожда и с някакво оценъчно отношение, както и със съответна емоционална реакция.*” (Ницолова 1993:141).

Изненадващото заключение на говорещия може да се базира на факти в плана на неминалото, които се представят като резултат от собствено разсъждение, констатация

---

1. Статията е публикувана в сборника *Езикът и литературата – средство за [не]разбирателство. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 2003, с. 378-394.*

(“Гороломов погледна нататък и видя, че Иван занича през плета. Тенекията загърмя по-силно. - А! То **било** вол! - извика Иван.” (Й. Йовков). В плана на миналото фактите, които стоят в основата на изненадващия извод, могат да са резултат от собствено наблюдение, но може и да са придобити чрез чужда информация за действието. Говорещият използва тези чужди сведения за действието като изходен материал на своето заключение, което се оказва изненадващо:

- *Брадат човек - умен човек, нали тъй, г-н Гороломов? Аз като бях в Одеса ...*

- ***Бил си** в Одеса? - учуди се Гороломов.*

- *Бай Попов е следвал в Одеса - каза Методи.”*(Й. Йовков).

Особено показателни за пораждането на адмиративната семантика са онези употреби в плана на миналото, когато говорещият фактически е присъствал на действието, но не е осъзнавал неговата истинна стойност. В конкретния речев акт говорещият споделя със слушателя своето умозаклучение, извод, обобщение за миналия факт от днешна гледна точка, оказващи се обаче изненадващи за самия него, напр. “*Умря бе, чорбаджи! Теличето умря още щом го купих бе! Първата неделя още ... Какво ти мляко, какво ти сирене! Болно **било**.*” (Чудомир)

Изразяваната чрез адмиративните употреби субективна реакция на говорещия притежава различна експресивна сила - от учудваща констатация на разминаването между предварителните представи и реалното състояние на нещата до изненада и удивление от непредвиденото. Изненадващият факт от своя страна може да бъде положително или негативно възприет от говорещия. Това води до наслагването на допълнителни нюанси, носени от контекста и ситуацията, изразяващи се чрез междуметия, модални наречия и частици, чрез интонацията, а дори и чрез паралингвистически средства. Допълнителната оценка на учудващия извод или заключение от страна на говорещия (“*Изненадващият факт е положителен/отрицателен според мене.*”) не влиза в основната семантика на адмиративната употреба. Разликата между граматическото изразяване на субективно отношение към изказването във връзка с неочаквания характер на констатацията и обобщението за действието, от една страна, и оценяването на действието като положително или негативно от говорещия, от друга, кара някои учени да посочат, че в редица езици те съществуват като две типологически различни категории. И. Мелчук в своя “Курс по обща морфология” отнася адмиратива към категорията “реактивност”, а положителното или отрицателно отношение към съобщавания факт определя като основен признак на категорията “оценъчност”, обхващаща грамемите “неутралност”, “хипокористичност” и “пейоративност”. В нашия случай не става въпрос за отделни морфологични категории, а за изразявани допълнителни нюанси към една специфична употреба на субграмемата “умозаклучителен модус” в рамките на категорията “модус на изказването на действието”.

В българския език разликата в експресивността на адмиративните употреби намира израз не само чрез контекста и интонацията на адмиративното изказване, но и на формално равнище чрез изпускане или задържане на спомагателния глагол съм в 3 л., ед. и мн. ч. Опровергаването на предходните представи, изненадата от неочаквания извод ражда експресивността на адмиративните употреби, предпоставяща изпускането на спомагателния глагол съм². Стилистичният ефект на употребите без копула се дължи на тяхната краткост, на контраста им с парадигмата от форми със запазен спомагателен глагол, представляващи изходния случай, неутралния стилистично случай. Възможни са обаче и адмиративни употреби със запазване на спомагателния глагол както в плана на миналото, така и в плана на неминалото: “- *Е-е-е! Тоя Стоянчо **е бил** голям поет, а ние досега не сме и мислили за това. Поетите всякога крият своите способности.*” (Л. Каравелов); “*Гледай, гледай какъв човек **е бил** тоя, дето е написал тая книжка*” (цит. по Герджиков 1984:116). Те са още едно доказателство, че адмиративът не би могъл да

се представи като употреба на преизказните форми. Естествено случаите със задържане на спомагателния глагол са по-ниско честотни - факт, обусловен от емоционално-експресивния характер на адмиративните употреби.

Нека да разгледаме някои нюанси на емоционално-експресивната оценка на изненадващото действие или състояние, срещнати в ексцерпирани от нас адмиративни употреби в художествените текстове. Естествено могат да бъдат отделени още специфични реализации на адмиратива, характерни за съответния контекст и ситуация. Стремиме се тук да посочим по-типичните, като не сме игнорирани и появата на по-особени случаи. Адмиративните употреби могат да изразяват констатация на непредвиденото, противоречаща на предварителните представи без експлицирана положителната или негативна оценка на говорещия - “*Ти пак си бил добър човек - каза Трифун. - Ти донесе дъжда.*” (Й. Йовков). Изненадата може да градира до смайване: “*Борислав. Той ме бе осъдил да бъда ослепен в тъмницата през нощта. - Тамара. Как? Мълчи! Баща ми и тогава те милостиво прости, когато дигна меч против него, той те прости, моят добър, велик баща. - Борислав (смаян). Как, прости ме и тогава?*” (Ив. Вазов); или да бъде стряскаща и ужасяваща: “*Параскева (втурва се.) Зоя се обесила!* - Борката. *Какво?* - Поп Мано. *Къде?* - Параскева. *Там в плевника виси.*” (Н. Фол). Изненадващото умозаключение или констатация може да бъде положително оценено от говорещия, като тази позитивна преценка се реализира в множество нюанси: бурна емоционална реакция - “*Танчо. Стойте малко бре, да му са порадвам на човека, ей, доживяхме... (И млъква. Взира се в лицето му, усмихва се широко и разперва ръце.) Бай Гавриле! Ама ти ли си бил... ааа, гледай чудо! (И пак още по-буйно го прегръща.)*” (Н. Русев); “*Шейновски (влиза) Любо! (Спуца се и я прегръща.) - Люба (стене от радост). Сава, Сава, спасен си бил.*” (Ив. Вазов); изненада с възхищение - “*У, какво хубаво било тука - каза тя, като огледа градината. - Райска градина... Там ли сте седнали? На слънце...*” (Й. Йовков) и др.

Изненадващото заключение или констатация може да получи негативна оценка, реализираща се в една широка скала: изненада, съпроводена с укор към субекта, произвел неочакваното действие - “*Мариница (отвън). Албено! Албенке! (Влиза с Кераница.) Гости имаш ли, Албено? Ей ни с Кераница. (Вглежда се в Албена, която ги посреща.) А-а! Хем ти си плакала... Защо? Хубава работа. Че ако Куцар е болен, дава не е умрял...*” (Й. Йовков); изненада и съжаление за фактическия развой на събитията - “*Асен: Това е чудо божие. Бедна измъчена щерко, той бил достоен за твоята любов... Как съм бил жесток към вас...*” (Ив. Вазов); изненада, комбинирана с пренебрежение - “*Квасников (взира се в него): Вие нали сте Жечко, на Димитра Бухалът момчето? - Хоров: Да. (Ниско.) Познавал се с баща ми! ... Каква безцеремонност. - Квасников (сяда). Порасъл си бе!*” (Ив. Вазов); изненада, пораждаща разочарование и страдание - “*Асен (замисля се мрачно). Радост - тя никога няма да бъде пълна... (Мисли пак) Борислав да мине към моите врагове! Нещастникът! Опозори едно славно име. (Хваща се за челото и няколко време мълчи.) О, как съм бил слеп в моята безкрайна доброта към него. О, как и най-умните царе могат да стават жертва на измамата.*” (Ив. Вазов); “*Тамара: Изменник! Потънал до шия в тинята на позора. Да се опълчи против отечеството! Боже, на какво място съм била хвърлила сърцето си.*” (Ив. Вазов). Изненадата може да бъде обвързана с отхвърляне и презрение - “*Какъв еснаф си бил ти! - извика най-после тя и престана да плаче. - Презирам те! - Тя стана и тръгна с бързи ситни крачки по обратния път.*” (Н. Фол), или да е съпроводена с възмущение и негодувание: “*Асен (намръщено иде насам. На телохранителите). Доведете Борислава. (На Драгота ниско). Нещастницата, сговорила се да бяга с него! Кой се надяваше? Отиването й утре се отлага.*” (Ив. Вазов).

Специално място в тази работа искаме да отделим на транспонирани адмиративни употреби с ироничен стилистичен ефект. Ако изходим от факта, че

иронията най-общо може да се определи като полуприкрито изразяване на отрицание по емоционален път, ще открием, че подчертаната експресивност на адмиративните употреби е предпоставка при избора им за изразни средства на ироничната оценка.

Нека да разгледаме следния пример от “Старчето и стрелата” на Никола Русев: (Телериг отговаря на запитването на Марминех какво ще прави с многото дрехи.) “Телериг: *Ами нещо ще подаря, нещо ще продам, нещо ще си оставя...* - Марминех: *А? Ясно.* - Телериг: *Кое е ясно?... Виж какъв умен мъж **сме имали**, Кардам. Изведнъж му стана ясно. На мене още не ми е, ама на него му е.*” Този пример е показателен за немалко адмиративни форми в различни темпорални сфери, използвани от говорещия не за да изрази реално учудване от направеното умозаключение, а за да иронизира позицията на слушателя или на трето лице. В цитирания по-горе пример от Н. Русев (“Старчето и стрелата”) говорещият имитира учудване от положителните качества на третото лице, присъстващо в ситуацията, но не участващо в конкретния речев акт (Марминех). Телериг се обръща в случая към Кардам, за да изрази квазиучудването си относно Марминех, но разчита ефекта от репликата си именно върху присъствието на иронизирания субект. Според нас стилистичният ефект е породен от употребата на положителна вм. негативна оценка (“*Виж какъв умен мъж **сме имали**”* вместо “*Виж какъв глупав мъж **сме имали**”*), от една страна, и от друга, от употребата на адмиративни форми там, където не става дума за учудване. Явно в случая има транспозиция на адмиративната употреба на конклузивното С (*сме имали*) вм. удостоверителното С (*имаме*). Закодираната пряка оценка е “*Виж какъв глупав мъж **имаме**, Кардам*”. Към това се прибавя и отказът на Телериг да назове конкретно по име лицето, обект на ироничната констатация - Марминех, който присъства в ситуацията. В репликата “*Виж какъв умен мъж **сме имали**”* Марминех бива причислен към класа на умните мъже, като явно се иронизират качествата му именно на умен и достоен мъж. Подобен ефект съдържа още един пример от “Старчето и стрелата” на Н. Русев, което насочва към особеностите на авторския стил: “- *Марминех. Тука ли сте?* - Телериг (*след пауза*). *Да.* - *Марминех. Пребих се да ви търся. Къде ли не. А?...* - Телериг. *Я, ама ти **си проговорил?*** - *Марминех. А?... (Смее се.) Пък да.*” (Н. Русев). Близък стилистичен ефект притежава “неучудващото” учудване в констатацията на Яворовия герой от “В полите на Витоша”: “*Чудомир. - За кого беше ти, за брата или за любовника? Тури ръка на сърцето си и говори. О, ти **си турила** там едно... бебе! Жени, детето е най-скъпият ти брилян, казва “Настолна книга на майките”, която вятъра беше разгърнал на битпазар.*” (П. К. Яворов). Изненада, съпроводена с ирония, откриваме и в разказите на Чудомир: “*Среща го Къньо Бѐзлата и му дума: - Бравос бе, папурник! Бравос! Кой се е надявал, че в тая куфалница имало нещо! Че ти **си бил** цял търговец бе, диване! Цял джамбазин!*” (Чудомир). Иронията, подигравката в примера на Чудомир се поражда не само от лексикалния подбор (куфалница, диване, джамбазин срещу търговец в предходния текст), но и от транспонирания адмиративни употреби. Умозаключителни форми в стилистично оцветена употреба за изразяване на изненада се явяват на мястото на удостоверителните, при това читателят ясно дешифрира тази замяна. Ироничният ефект идва от подмяната, която е достатъчно прозрачна. Именно на транспонирания адмиративна употреба (адмиративна употреба в полето на умозаключителното С вм. удостоверително С) се дължи стилистичният ефект в следващия пример: “*Я го вижте наш Геча колко **бил** курназ. Що не беше курназ във воденицата, когато влезе турчинът?*” (К. Илиев).

Описаните допълнителни нюанси и транспонирани адмиративни употреби говорят за значителната роля на контекста и изискват характеризирани на лексикалните и интонационни маркери на адмиративната семантика. В редица случаи важно значение за идентифициране на причините, породили изненадващия извод или констатация, играе по-широкият контекст, ситуацията, напр. “*И двамата, Иван и Гороломов, макар и*

увлечени в разговора си, усетиха присъствието на нещо ново, дошло незабелязано, и се обърнаха. - Месецът **изгрял!** - казаха и двамата!” (Й. Йовков). Учудването може да бъде експлицирано в авторовата реч, за да се уточни или потвърди още веднъж изказваното от героя отношение към действието:

- *Брадат човек - умен човек, нали тъй, г-н Гороломов? Аз като бях в Одеса ...*
- **Бил си в Одеса?** - учуди се Гороломов. (Й. Йовков).

Различните нюанси и допълнителни отсенки на изненадата, както и съпътстващата я емоционална оценка се съдържат понякога в авторовите ремарки. Това е необходимо, защото става дума за писмено отразяване на комуникацията, а опосредстването на звучащата реч изисква уточняване на изразяваната имплицитно емоционална оценка, напр. *Борислав (смаян) Как, **простил** ме и тогава?”* (Ив. Вазов).

Изненадата се изразява чрез специфичната интонация, предавана пунктуационно чрез удивителен знак. Адмиративните изказвания по своя комуникативен статус се реализират на синтактично равнище като възклицателни изречения поради своя емоционално-експресивен характер. Най-чести са съобщителните по форма възклицателни изречения с адмиратив, напр. *“Аз снощи - започна Димо, - като си отиде Джурката, легнах си ей там е, на пейката, завих се с капламата. Изкарал съм един сън, събуждам се - лошо ми е, ще умра, нещо ме души. Не мога да разбера какво ми е, ама казвам ви, умирам. Бре, каква е таз работа! Ставам, поглеждам нагоре, аз съм бил легнал под Радославов! Той слизал да ме души! Станах, вземам си капламата, лягам си ей тука, под Гешева, и спях до сутринта като агне.”* (Й. Йовков). Срещат се обаче и въпросителни възклицателни изречения, най-вече риторични въпроси. В тях въпросителните местоимения и наречия функционират като интензификатори, т. е. посочват висока степен на съответния признак, който е изходният материал, породил изненадата на говорещия, напр. *“Борислав (няколко време стои занемял.) Сгодил я, сгодил я вече! О колко съм се мамил в своята душевна простота!...”* (Ив. Вазов); *“Гледай го, какъв бил!... А аз го знаех за порядъчен човек. Какъв прикрит лицемер...”* (Кр. Кюлявков) (примерът е на Дьомина 1959:325-326). Същата роля на интензификатори играят и показателните местоимения и наречия, като и при двата случая може да бъде изразена както положителна, така и негативна оценка на интензифицирания признак. Тук ще посочим следния пример: *“Аха, такава ли била работата! Значи целият шум **бил** за това, че си искал да отидеш на риба, а не на училище. Така ли.”* (М. Твен). В ексцерпирания материал се срещат (макар и рядко) въпросителни възклицателни изречения с адмиратив, които съдържат въпросителното наречие *как*. Те се откриват предимно в случаи, когато изненадващото заключение, изразено от говорещия, се базира на чужда информация. Въпросителното наречие *как* при тези употреби отразява изненадата на говорещия от противоречието, възникнало между предварителните му схващания и действителното състояние на нещата, разкрито му от събеседника, напр.:

Борислав. Той ме бе осъдил да бъда ослепен в тъмницата през нощта.

Тамара. Как? Мълчи! Баща ми и тогава те милостиво прости, когато дигна меч против него, той те прости, моят добър, велик баща.

Борислав (смаян) Как, простил ме и тогава?” (Ив. Вазов).

В редица случаи изненадващото заключение, съдържащо въпросителни или показателни местоимения във функция на интензификатори, бива въведено с глагол за зрителна перцепция в императив, който функционира в изрази от типа *“Я, виж ти! Виж ти! Гледай! Гледай ти! Гледай моля ти се! Гледай го! Гледай го ти него!* и под. При тези фразеологизирани словосъчетания е водеща емоционално-експресивната оценка, която е крайният продукт на направеното умозаключение, а перцептивната семантика остава на заден план: вж. освен примера от Кр. Кюлявков още и *“**Виж, какъв симпатичен господин бил това Дяволът, - помисли си тя...**”* (Ел. Пелин) (примерът е на

Дьомина 1959:325-326). Чрез подобни конструкции с перцептивен глагол се предава преди всичко спонтанната реакция на говорещия, неговото изненадващо умозаклучение, неочакваното опровергаване на предварителните му очаквания, като освен това донякъде се ангажира вниманието на слушащия. Тези фразеологизирани словосъчетания с перцептивен глагол са били обект на изследване от Й. Тишева (Тишева 1994). Авторката доказва тезата, че този тип употреби на повелителните форми на перцептивните глаголи *видя, слушам, чакам*, разположени в началото на различни типове изказвания, функционират като прагматични маркери.

В изказванията като индикатори за изразената изненадваща констатация служат и други лексикални средства, ясно посочващи, че става дума за собствен извод, заключение, обобщение. Те още веднъж потвърждава твърдението ни, че адмиративът е употреба на умозаклучителния модус, а не транспозиция на преизказния модус или пък специфична индикативна категория. Става въпрос за елементи, характеризиращи езиковата изява на умозаклучението, чийто резултат е достигане до учудващо обобщение - напр. съчетанията от показателната частица *ето* и глагола *значи*, напр. “Едва тогава усещам мокрота вътре в крака - ботушът е нагизнал в кръв. Един момент на загубено съзнание - помня го; **ето значи** де *била* причината...” (Л. Стоянов) (цит. по Дьомина 1959:327). В случая “*ето значи*” функционира според нас като дискурсен маркер, осигуряващ кохерентността на текста (изказването), изяснявайки логическата обвързаност на действията, техните причинно-следствени връзки.

Една от специфичните особености на изказванията, съдържащи адмиративни употреби, са употребените частици и междуметия. В тази работа проявяваме особен интерес към лексикалните елементи, които показват отношението на говорещия към изказването, тъй като въпреки съществуващия в последните години интерес към дискурсните маркери и в частност към прагматичните частици (Тишева 1994; Тишева, Хауге 1998; Тишева, Хауге 2000), не е отделяно специално внимание на прагматичните маркери за изненада. Те интензифицират изразяваната по граматически път (в случая чрез модусите на изказване) изненада, фиксирайки учудването като последицата от направеното обобщение, заключение. Частиците, които изпълняват тази функция, се разполагат в абсолютното начало на изказването и са отделени от него чрез пауза. Те се отнасят към цялостното съдържание на изказването, тъй като са свързани с когнитивните процеси в съзнанието на говорещия и преминаването от незнание към изненадващо ново знание. Следователно можем да ги отнесем към лексикалните средства, които принадлежат в конкретния случай към епистемичната модалност. Тук ще дадем няколко примера с *а, ха, аха, бре, че* и *ей че*, които не изчерпват списъка от всички частици, функциониращи като носители на адмиративна семантика: “**Ха!** *Бай Николачко бил тук!*” (Й. Йовков); “**А-а!** *Хем ти си плакала... Защо? Хубава работа.*” (Й. Йовков); “**Аха,** *такава ли била работата! Значи целият шум бил за това, че си искал да отидеш на риба, а не на училище. Така ли.* (М. Твен), “**Бре!** *Аз съм се уснал. Джурка, добрутро! - Добрутро, Димо. Наспа ли се? Как спа?*” (Й. Йовков); “**Че** *той много ви ухапал.* (Й. Йовков); “**Ей че** *неразбран човек бил тоя наш брат Тодор!* (цит. по Шанова 1985:6). Смятаме, че посочените частици принадлежат към функционалния клас на прагматичните частици като подклас на прагматичните маркери. Според виждането на Ф. Амека частиците се използват, за да изразят отношението, вижданията на говорещия относно пропозицията и да модифицират илокуционната сила на изказването³. В изказванията с адмиративни глаголни форми в българския език посочените частици се реализират като модални (епистемични) частици, т. е. могат да бъдат класифицирани като подклас на прагматичните частици. Определяме ги като подклас, защото покриват само една от функциите на прагматичните частици - специализирани средства за изразяване на отношението на говорещия както към съдържанието на изказването, така и към определени елементи на речевата ситуация.

Междуметията в адмиративните изказвания също функционират като прагматични маркери⁴, тъй като ”кодират отношението, нагласата на говорещия и комуникативните му намерения” (Фрейзър 1990:383-395). Междуметията, разглеждани като маргинална (периферна) част на речта, могат да бъдат дефинирани като “конвенционализирани езикови жестове (или още по-генерализирано - лингвистични жестове), които изразяват ментално състояние, действие, нагласа, реакция на говорещия към ситуацията” (Амека 1992:106). Тук ще посочим примери от художествената литература с междуметията *о, у, ау, брей, хм*: “*О, как съм бил спял в моята безкрайна доброта към него. О, как и най-умните царе могат да стават жертва на измамата.*” (Ив. Вазов); “*У, какво хубаво било тука - каза тя, като огледа градината. - Райска градина...*” (Й. Йовков); “*У, то локва било, пак локва... пък рекох - полянка...*” (Г. Божинов); “*Ау... Тоя бил Тръпче...*” (Д. Талев); “*Брей, мамка ти, ти и от нас си бил по мръсен*” (цит. по Шанова 1985:6); “*Гюро: Виж ти... Таковата... (Хваща ръката й.) Хм. Ти наистина си ме обичала.*” (Н. Фол). Звателните форми на съществителните Бог и Господ, изгубили номинативното си значение, също функционират според нас като междуметия, изразяващи силна експресия, напр. “*Господи божже, ти си бил ужасен некадърник! Да знаеш, че никога няма да се омъжа за тебе*” (П. Вежинов) (цит. по Шанова 1985:6).

За нас е важно да подчертаем, че в адмиративните изказвания частиците, междуметията и въвеждащите глаголни съчетания в императив (*Гледай ти! Виж ти!*), изразяващи учудване, изненада, удивление, могат да бъдат обединени на базата на общност в прагматичната функция и съответно разгледани като подкласове на прагматичните маркери. Общността в прагматичните функции на частиците и междуметията в този тип контекст определя колебанията в граматическата им класификация - в “Грамматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология” емоционални частици като *ба, я*, употребени за израз на изненада, се описват като стоящи на “границата между емоционалните частици и междуметията” - напр. “*Брей, че ти си бил цял поет бе, Марк Аврелий, я гледай!*” (Ал. Константинов) (ГСБКЕ 1983:489). Ако се опитаме описателно, а и сравнително обобщено, да представим семантиката на прагматичните маркери за изразяване на изненада от страна на говорещия, бихме получили следната формулировка: “*Фактът е неочакван и изненадващ за мене и предизвиква емоционална реакция.*” Този подход - декомпозиране, перифраза на семантиката, не е непознат в лингвистиката. Той се прилага широко, особено след предложения от А. Вежбицка “естествен семантичен метаезик” за унифицирано описание на значението на дискурсивните частици (Natural Semantic Metalanguage - NSM)(Вежбицка 1986).

В заключение можем да кажем, че в художествените текстове и анализът на примерите с глаголни форми, носители на адмиративна семантика, и коментарът на семантиката на прагматичните маркери за изразяване на изненада (частици, междуметия, въвеждащи фразеологизирани глаголни изрази) потвърждават твърдението, че адмиративът в българския език представлява специфична употреба на умозаключителните форми, а не отделна субкатегория, нито второ значение или транспозиция на преизказните форми. Говорещият изразява в конкретния речев акт своята констатация, заключение, обобщение, които за него самия са неочаквани и изненадващи. И ако трябва да именуваме лаконично този речев акт, можем да кажем: “Говорещият се учудва”. В художествените произведения, а и в разговорната реч, адмиративните употреби, които несъмнено са емоционално-експресивни, могат да придобият допълнителни стилистични нюанси – одобрение, отхвърляне, негодувание и под., както и да бъдат езиково средство, чрез което се изразява иронията.

Библиография

- Албанска граматика 1995. Agalliu,F., Angoni, En., Demiraj,Sh., Dhrimo, A., Hyza, En., Lafe, Em., Likaj,E.Gramatika e gjuhës shqipe.V.I, Morfologjia.Tiranë,1995.
- Амека 1992.Амека, F. Interjections:The universal yet neglected part of speech. In: Journal of Pragmatics 18, N2/3, 1992,1 01-118.
- Вежбицка 1986.Wierzbicka, A. A Semantic metalanguage for description and comparison of illocutionary meanings. In: Journal of Pragmatics 10, 1986, 67-107.
- Вежбицка 1992. Wierzbicka, A. The semantics of interjections. In: Journal of Pragmatics 18,N2/3,1992,159-192.
- Герджиков 1984. Герджиков, Г. Преизказването на глаголно действие в българския език. София:Наука и изкуство, 1984.
- ГСБКЕ 1983. Граматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис. София: Издателство на БАН, 1983.
- Душе, Пърнаска 1996. Duset,J.-L.,R.Përnaska. L'Admiratif albanais:Recherche d'un invariant sémantique. In: L'Enonciation médiatisée. (Editeur Zl. Guéncheva.) Louvain-Paris: Editions Péeters, 1996.
- Дьомина 1959. Дьомина, Е. Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. В: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Москва:Издательство Академии наук СССР, 1959, с. 313 - 378.
- Мелчук 1998. Мельчук, И. А. Курс общей морфологии. Том II.Москва - Вена: Языки русской культуры, Wiener Slawistischer Almanach,Издательская группа “Прогресс”, 1998.
- Ницолова 1993.Ницолова, Р. Когнитивни състояния на говорещия, епистемична модалности темпоралност. В: Съпоставително езикознание, 1993,N3-4,с. 137-144.
- Ситов 1979:Сытов, А. П. Категория адмиратива в албанском языке и её балканские соответствия. В: Проблемы синтаксиса языков балканского ареала. Ленинград: Наука, 1979,с. 90-124.
- Списание по прагматика 1992. Journal of Pragmatics. Special issue on “Interjections”, ed. F.Амека. 18, N2/3, 1992.
- Тишева 1994. Тишева, Й. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. В: Проблеми на българската разговорна реч. Кн. 2. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 1994, 108-119.
- Тишева, Хауге 1998. Тишева, Й., Х. Ро Хауге. Съюзи за противопоставяне в ролята на прагматични частици. В: Проблеми на българската разговорна реч, т. V (под печат).
- Тишева, Хауге 2000. Тишева, Й., Х. Ро Хауге. Заемане на прагматични частици. В: Проблеми на социолингвистиката. Билингвизъм и диглосия - съвременни проблеми. Т. 7. София: Международно социолингвистическо дружество, 2000 (под печат).
- Уилкинс 1992. Wilkins,D. Interjections as deictics.In:Journal of Pragmatics 18, N2/3, 1992, 245-271.
- Фишер 1998.Fischer, K. Validating semantic analyses of discourse particles.In:Journal of Pragmatics 29, N2, 1999, 111-127.
- Шанова 1985.Шанова, З. Адмиратив в българском языке и способы его передачи на русский язык. В: Съпоставително езикознание, 1985, кн. 6, с. 5-9.

¹ В тази работа споделяме виждането на Г. Герджиков за наличието в българския език на модална глаголна категория “модус на изказването на действието”, която включва четири субкатегории: удостоверителен, умозаключителен, преизказан и недоверчив модус (за повече информация вж. Герджиков 1984).

² Изпадането на *съм* в различни конструкции не е непознато явление. То се наблюдава при перфектните времена, пасивните конструкции и съставните именни сказуеми, функциониращи в стилистично оцветени изказвания: напр. “Баба Дона. - Та аз само тава правя я! Господарят ти няма мира от просветели ни в министерството, ни у дома. Всичко **гракнало** за служба. А сърцето му **милостиво**...” (Ив. Вазов), “- Кесяка: Полека, бре!... **Ненаиграли се!** ... (Оправя дрехите си.) То, като ги **напрели** соковете - та ден ли е, ноц ли е... - Рале: Едно **отиграли** - друго **заиграли**... Кво ма гледаш, сякаш ма не познаваш? (Н. Русев), “Савка: Що му е?, Албена. **Настинал**, лежи. Лошо му е.” (Й. Йовков); “Гаврил (задава се по пътеката). **Даскале! Нягуле! Сенебирски арестуван!**” (Й. Йовков). Чрез изпускането на копулата в т. нар. номинативни (екзистенциални) изречения се придава картинност, нагледност на описанието: “**Ширина, ниви, ливади. Пак ниви, пак ливади, пак поле. Сред полето бяло параклисче..... До параклисчето бунар. В бунара студена вода, извърля от сърцето на майката земя.**” (Ел. Пелин).

---

³ В различните езици в този клас се включват частиците, маркиращи топика и фокуса, също така думи, функциониращи като индикатори на илокуционната сила на изказването, не на последно място в него влизат и модалните частици и под. (Амека 1992:107).

⁴ Понякога се възприема формален критерий към класификацията на междуметията, който ги присъединява към класа на дискурсните частици, наричани още дискурсни маркери и разбирани като функционална, а не граматическа категория (вж. обзорите на Амека 1992, Фишер 1998, както и прегледите в повечето от публикациите на специалното издание на *Journal of Pragmatics* 1992, v.18, N2/3, посветено на междуметията). Често необосновано терминът “дискурсен маркер” се подменя с по-тесния според нас “дискурсна частица”, а дори и “прагматична частица”. За отношенията между термините “дискурсен маркер”, “дискурсна частица”, “прагматична частица”, “прагматичен маркер” и “междуметие” вж. Амека 1992, Вежбицка 1992, Уилкинс 1992, Фишер 1998 и Тишева, Хауге 2000. Напр. Керстин Фишер разглежда като дискурсна частица немското *ach*, изразяващо установяване на нещо, за което говорещият не е мислил преди, а след неговото установяване авторът на съобщението го оценява положително ли негативно. Авторката извежда описателно, чрез декомпозиция, значенията на дискурсните маркери и междуметията, използвайки т. нар. “естествен семантичен метазик” (Natural Semantic Metalanguage - NSM), предложен от А. Вежбицка (Вежбицка 1986). Представено чрез този “език”, значението на междуметията *oh* отвежда към пораздането на адмиративното заключение: “*Сега аз знам нещо, за което не съм мислил преди, и аз сега чувствам нещо по отношение на това.*” (Фишер 1992:122).